
Красимира Мутафова, Младен Василев/

Krasimira Mutafova, Mladen Vasilev

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В НИКОПОЛ И ПЛЕВЕН – ОПИТ ЗА СЪПОСТАВИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ

The Jewish Community in Nikopol and Pleven – an Attempt for Comparative Study

Summary: *This article represents comparatively two of the earliest established Jewish communities in our country, which were outlined as particularly important in the urban space of Nikopol and Pleven during the so called “Ottoman period”. This comparative study is based on the available sources, including newly translated by Krasimira Mutafova (Ottoman register data) as well as on the results of the archaeological surveys and terrain researches conducted by Mladen Vasilev on the territory of the city of Pleven. All the mentioned above points out not only at the early penetration of Jews in both cities, but also outlines the nearby demographic indicators and reveals their identical development for several centuries, due to the migrations of Jews from Pleven to Nikopol and vice versa .*

Key words: *Jewish Community, Nikopol, Pleven, Ottoman Empire*

Целта на настоящото изследване е да представи в съпоставителен план две от най-рано формираните еврейски общности у нас, очертали се като особено значими в градското пространство на Никопол и Плевен през т.нар. „османски период”. Изборът не е случаен. Основания за подобно компаративно изследване дава наличният изворов материал, както и резултатите от археологическите проучвания и теренните изследвания, проведени от Младен Василев на територията на град Плевен. Всички те сочат не само ранното проникване на евреите и в двата града, близките демографски показатели, но и еднотипното им развитие в продължение на няколко века, за което немалък дял имат и миграциите на евреи от Плевен към Никопол и обратно.

Евреите са част от конфесионалната структура на градското население в средновековната българска държава и на Балканите още до османското нашествие. Най-старата еврейска група, установила се тук още през римската епоха, е тази на *benei Romania*, наричани романьоти¹. От този период датират и най-

ранните сведения за евреи в регион, близък до средновековния Никопол. При разкопките на римския град Улпия Ескус, до днешното село Гиген, на около 40–45 километра западно от Никопол е открит надгробен камък с латински надпис за архисинагогус Йосес Йосиф и съпругата му Кирия. В посветената на този уникален паметник статия Гаврил Кацаров датира паметника през II век след Хр.² Предположението му е, че в града са съществували еврейска община и синагога, доказателство за които според него е документираното наличие на архисинагог, длъжност, въвеждана в най-големите еврейски общини³. Противоречивите коментари относно датировката на надписа и званието „архисинагогус“ не отричат и не омаловажават факта на наличието на еврейски общности в българските земи в античността.

В продължение на няколко века – XII, XIII, XIV в. – на Балканите и в българските земи се заселват италиански евреи и т. нар. ашкеназим (немски евреи). Най-масовата еврейска емиграция започва по време на чумните епидемии в Западна Европа от средата на XIV в., съпътствани от мащабни антиюдейски вълнения и масово прогонване на евреи от Унгария и Бавария, обвинявани в разпространяването на “черната” смърт. Наличните източници сочат обаче, че числеността на евреите, заварени в балканските страни при османското нашествие, не е била голяма. Обособени групи евреи със свои синагоги и равини е имало в Константинопол, Одрин, Солун, Търново, Видин, Белград, а отделни семейства се срещат и в други градове⁴.

Ранните османски регистри не разкриват впечатляващ състав на еврейската общност в балканските имперски провинции, в които през XV в. фигурират малки еврейски общини в Охрид, Битоля, Костур, Драма, Кавала, Сер и пр. Евреите се настаняват по-компактно в българските градове, включително и в Никопол, и масово се включват в местната икономика през втората половина на XV и през XVI в. При тази миграция към евреите романьоти и ашкеназим се присъединяват немногочислената група на италианските евреи и т.нар. “сефарадим” (испански) евреи – най-голямата група еврейско население, емигрирала на Балканския полуостров и конкретно в българските земи, поради преследване от католическата църква и Инквизицията⁵. Според някои автори евреите, които напускат Испания през 1492 г. са около 300 000, като едни от тях бягат в Португалия, други се отправят към Северна Африка, а мнозина се насочват към Италия и Османската империя⁶. Предполага се, че заселените в Османската империя евреи не надхвърлят 90 000. Една значителна част от тях се установява в по-големите градове – Константинопол, Одрин, Солун и др., а от там вторично се разселва във вътрешността. Друга, сравнително по-малобройна част, се заселва в различните малки и по-откъснати селища на османските провинции. Втората вълна на заселване на сефарадските евреи, е много по-накъсана и малобройна, състояща се главно от емигранти от Португалия, след окончателното въвеждане на Инквизицията в средата на XVI в. Тази емиграция на „малки порции“ продължава и през XVII в.

Новият етап на заселване на евреите на Балканите е стимулиран от подчертано насърчителната политика на султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1481) и тази на неговия наследник султан Баязид II (1481–1512). Категорично доказателство за дадените преференции на заселилите се в Османската империя и конкретно в Истанбул евреи е позволеното за строеж на нови синагоги, което е в явно противоречие с шериата⁷. При султан Мехмед II е официално уредена възможността за централизирана организация на евреите в рамките на османската държава. С избора и утвърждаването на Моше (Moses) Капсали за лидер на юдейската общност главният равин получава финансова и наказателна власт над всички членове на общността, както и правото лично да утвърждава равините. При все че хрониката на Капсали⁸, основен извор за тези събития, е от XVI в., условията, при които Мехмед II поставя евреите се потвърждават от описания на съвременници, както и от масовата им емиграция в Османската империя⁹. В литературата нееднократно е коментиран ефектът от прословутото “циркулярно” писмо от 1454 г. на Исак Сарфати, евреин от френски произход, роден в Германия, до еврейските общности в Средна и Западна Европа. Писмото е не само емоционално описание на изключително благоприятните условия за евреите “при полумесеца, в контраст с игото им под кръста”, но и “страстен” апел те да изоставят “великото мъчение” и да дойдат в империята¹⁰.

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В НИКОПОЛ

Въпреки липсата на преки документални свидетелства, в специализираната и популярна литература се прокарват предположения, че романьотска община в Никопол съществува още по време на Второто българско царство¹¹. Авторите се позовават на сведенията за еврейско население в Търново и допускането, че не само Видин, но и Никопол дава убежище на евреите, прогонени от унгарския крал Лайош I през 1367 г. В изследването си върху евреите в гр. Никопол Анри Маиров отбелязва, че семейството му пази доста избледнял и неясен спомен за някакви унгарски корени, като вметва обаче, че 600 години са твърде дълго изпитание за достоверността на една семейна легенда¹².

Конкретни сведения за демографското състояние и икономически позиции на еврейската общност в Никопол през XV и следващите векове дават османските архивни документи. По-специално внимание заслужава богатата информация, зафиксирана в османските данъчни описи от XVI и началото на XVII в.:

– подробен регистър (*муфасал дефтер*) на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол) от 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г.¹³, който, поне засега, е най-ранният подробен регистър за Никопол и Никополски санджак;

– непубликуван цялостно подробен регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи в казите и нахиите Нийболу, Зищови (Свищов),

Рахова (Оряхово), Чибре¹⁴, Лофча (Ловеч), Излади (Златица) и Търнови (Търново) от 947–951 (1541–1545) г.¹⁵

– непубликуван цялостно подробен регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Нийболу от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г.¹⁶

В пояснение на описните данни, коментирани по-долу, следва да се има предвид, че в османския регистров материал процесът на придвижване на евреите във вътрешността на Балканския полуостров и усядането им, продължили през целия XVI в., са отразени по конкретен начин. Освен че се визира откъде идват отделните евреи или групи (немски евреи – ашкеназим; романьоти – наричани грегос, представляващи старото еврейство; сефарадим – испанските и португалските евреи, италиански евреи и пр.), се фиксират и местата в Османска империя, от които непосредствено започва тяхното разселване във вътрешността¹⁷. Така погледнато, регистровите данни показват „нагледно” начина, по който се разбиват старите еврейски общности в резултат на османската политика на принудителни депортации (*сюрдюн*) или стимулирано вътрешно презаселване и замяната им през XVI в. с нови. Процес, започнал още по времето на султан Мехмед II като част от целенасочената му политика за репопулизиране на завладяната византийска столица и възобновяване на стопанския живот. Наличните източници сочат, че сред депортираното в Константинопол иноверно население от всички части на империята са и евреите от над 40 селища и градове на Балканите и Западна Мала Азия, включително и по-голямата част от евреите в Одрин, Солун, Никопол¹⁸.

При всички тези миграции и депортации еврейската общност в Никопол, както категорично сочат обобщените регистрови данни от XVI и XVII в.¹⁹, успява да запази позициите си на една от най-значимите в българските територии след османското завоевание.

През 1516/17 г. към джемаата на евреите от град Никопол са вписани 80 души (*нефер*), 25 от които са отбелязани като мюджджеред (пълнолетни неженени данъкоплатци) и 6 като вдовици. Освен тях към еврейската общност са записани и 18 души (*нефер*) дошли от Истанбул по търговия, които плащат данъци там – общо са регистрирани 98 евреи в града.

През 1541–45 г. джемаатът на евреите включва 68 домакинства и 32 неженени, жители на града. Към общността са регистрирани и 13 домакинства на евреи, които са дошли от Истанбул „от старо време”, 10 неженени и 2 вдовици. Съставна част на джемаата са и евреите от Будин със записаните 10 домакинства и 2 неженени.

Видимо нарастване на еврейската общност сочат описните данни от 1613/14 г. – 186 домакинства и 87 неженени²⁰.

Динамиката в промяната на демографските показатели, зафиксирани в трите описа, е твърде красноречива. Най-голям процент от регистрираните,

както се вижда от изложените данни, формира еврейската общност в самия град, друга част от евреите са вписани като временно пребиваващи (по търговски дела), трети – като джемаат от Будим (Будапеща). В сравнителен план най-голяма концентрация на евреи в Никопол, сред които доминират евреите сефарадим, се наблюдава през втората половина на XVI в. По този начин Никопол, заедно със София, Видин, Пловдив се очертава и като един от значимите сефарадски центрове в българските земи и на Балканите.

Данните от коментираните османски данъчни описи, които дават възможност за пълноценно изследване на професионалната, корпоративната и квартална структура на Никопол, поставят на трето място еврейската общност по демографски показатели – след православната и мюсюлманската.

Очевидно позициите на града в османската административна структура – център на каза и снджак, голямата концентрация на представители на аскери класата, географското положение и търговски перспективи привличат евреите с предлаганите различни възможности за реализация. И тези показатели изпъкват още по-ясно на фона на сведенията за еврейските общности през XVI в. в столицата и провинциите. Обобщени данни за тях дава подробният регистър на вакъфите на султан Мехмед II в казите Истанбул, Галата, Силиври, Чорлу, Текфурдагъ, Едирне, Кърк килисе и Визе от 952 (15. 03. 1545 – 3. 03. 1546) г., в който са записани еврейските джемаати, чиито приходи от джизие се събират в тяхна полза. Всъщност става въпрос за колонии на евреи от съответните градове, представени в Истанбул²¹. Към “джемаата на евреите” от Търново например са записани 15 ханета (домакинства)²², от Ловеч – 24, от Чернови – 30, от Силистра – 31, от Провадия – 12, от Видин – 9, от Филибе (Пловдив) – 35, от Ямбол – 7 домакинства²³, а към еврейската общност от Никопол са регистрирани 81 ханета.

Изложените от М. Епщтейн данни относно стопанската активност на различните еврейски групи през XV и XVI в., участието им в монетосеченето и лихварството, открояват и тази, на отделни представители от общността на евреите в Никопол. Авторът изтъква, че те запазват или подновяват икономическите си връзки на Балканите, по-рядко засвидетелствана е тяхната активност в Анадола, като през целия този период Истанбул си остава тяхната главна база и център²⁴.

Симптоматични относно икономическия просперитет на еврейската общност в Никопол са данните относно участието на нейни представители в системата илтизам (откупничество) през XV и XVI в., най-ранните от които датират още от 877/1472 г. Категорично доказателство за стопанската им далновидност е фактът, че между 6-мата съдружници, откупили правото да събират приходите от хаса и земята в региона на Сироз (дн. гр. Сяр, Гърция), един е от конгрегацията на евреите в Никопол²⁵. През същата тази година един от истанбулските евреи, в чиито „ръце” е митницата на Едирне (дн. Одрин, Турция), също

принадлежи към конгрегацията на евреите в Никопол, а другият е от еврейската общност в Едирне. Друг тип активност, станала достъпна за евреите по линия на държавните концесии, в която успешно се включват и евреите от общността в Никопол, е сеченето и дистрибуцията на монети в столицата и имперските провинции. Документите от началото на 80-те години разкриват тоталното доминиране на евреите в този сектор и налагането им като общопризнати „сарафи на империята” с центрове в Сяр, Силистра, Никопол и Търново²⁶.

Фаворизацията, в съчетание с пословичната предприемчивост на евреите, води обаче до такава “инвазия”, че османската власт много скоро е принудена да ограничи тяхната активност в търговията и лихварството и санкционира поведението им в ежедневието. Каквито и да са причините, факт е, че през 20-те години на XVI в. (1623 г.) към еврейската общност в Никопол вече са регистрирани много по-малко домакинства – 69²⁷.

За стабилизирането и позициите на еврейската общност в Никопол през XVI в. безспорно допринася и Йозеф (Йосеф) бен Ефраим Каро (1488–1575) – един от най-големите авторитети в областта на юдейското право, чието влияние е определящо за цялата му по-късна история. Голяма част от живота на Йосеф Каро до установяването му в Османската империя е неясна. Предполага се, че е роден в Испания или Португалия. Със сигурност е известно, че пристига в Османската империя от Португалия след 1497 г.²⁸ и първоначално се установява в Константинопол. Впоследствие (не по-късно от 1522 г.) Йосеф Каро е живял и в Одрин, Никопол и Солун, където неизменно се налага като водеща фигура сред равинските учени. Един от най-значимите негови трудове е *Bet Yossef* (*Къщата на Йосеф*), над който той работи двадесет години без прекъсване. Публикувано през 1555 г., и тогава и днес, това енциклопедично, пространно и задълбочено тълкуване на Талмуда се оценява като кодификация на целия еврейски закон, организирано като коментар на правния кодекс *Arba Tourim* (1494 г.) на Яков бен Ашер. Съкратеният вариант на това произведение – *Шулхан Арух* („Трапеза”) – отпечатан за първи път във Виена през 1564–1565 г.²⁹, се превръща в едно от най-популярните съчинения на равинската литература и до днес. Предназначено е за възможно най-широка употреба със съвместното представяне на законите и практиките, регулиращи всички аспекти от живота на евреина.

Личността и цялата дейност на Каро, считан за най-висок връх в юдео-иберийската традиция за нормотворчество, са неделимо свързани с подчертаната интелектуална активност на сефарадските евреи в Османската империя през XVI в. В основата ѝ безспорно е относителният икономически просперитет на най-заможните фамилии сред сефарадските евреи по това време, осигуряващи финансовата подкрепа за цялата тази забележително продуктивна научна и културна дейност. Не по-малко значим е и фактът, че сред експулсираните от Испания евреи, заселили се в Истанбул и на Балканите, са и много учени, което

превръща Истанбул, Солун, Одрин, по-късно Измир в центрове на културен и интелектуален живот³⁰. С особено важно значение е и, че първата печатница на иврит, създадена в Истанбул най-вероятно още през 1493 г. от братята Самуел и Давид Нахмиас, отпечатва прочутия средновековен кодекс на Якоб бен Ашер *Arba Turim* (*Четирите стълба*) през 1494 г. Откриването ѝ е последвано от създадените печатници в Солун (1510), Одрин (1554) и Измир (1646).

Между 1523–1536 г. Раби Йосеф Каро е главен равин на Никопол. Там той отваря талмудическа школа (*Йешива*), която става най-известният образователен център в Европа за този период от време. Основаната от Йосеф Каро школа продължава да служи за синагога до средата на XX век под името „маран бейт Йосеф“³¹.

Бързият темп на нарастване на еврейското население поражда необходимостта от построяването на нова синагога, чийто строеж завършва през 1559 г. Възщност писмените извори от началото на XVI в. споменават за синагога в Никопол, наричана Плевня. Името ѝ най-често се свързва с преселената от Плевен еврейска общност – въпрос, на който обръща внимание по-долу Младен Василев. Известно е, че към построената в средата на XVI в. нова синагога има училище и приют за бедни. Със сигурност се знае, че през 1570 г. в Никопол е имало поне две синагоги – едната е принадлежала на по-бедната, романьотска общност, другата – наречена „горна“, е била на заможните сефаради³². Ако се доверим на сведенията в изследването на Ст. Райчевски³³, в края на века в Никопол вече има 4 синагоги (те са 4 и в Плевен).

*Последната синагога на Никопол,
основана от Йосеф Каро
през XVI в.
(снимката е от ср. на XX в.)*

По време на 13-годишната война на Османската империя с Австрия (1593–1606 г.) според летописните сведения на Исак Вега, главен равин в Никопол в началото на XVII в., била разрушена богатата библиотеката към синагогата. През 1640 г. по сведенията на Петър Богдан, посетил града на 9 октомври същата година, в Никопол вече има само 40 къщи на евреи (около 200 души) и една синагога. По същото това време православните българи са около 12 000 и имат 12 черкви, а мюсюлманите – 7-8 000 със 7 големи джамии. Софийският католически архиепiscop съобщава обаче, че заварил голяма част от града опустошена от пожар³⁴. Незначително нарастване на състава на еврейската общност, вписана с 52 домакинства, е регистрирано в описа на данъкоплатците на джизие в Никопол от 1649 г.³⁵ Пряко влияние върху развитието на общността оказват събитията по време на изключително трудната за Османската империя 16-годишна война (1683–1699) със Свещената европейска лига, започнала първоначално срещу Австрия. В изследванията се сочи, че при завладяването на Белград от австрийските войски през септември 1688 г. голяма част от евреите избягали с гемии и лодки по Дунав. Част от тях спират във Видин, но друга – страхувайки се от нападение и на този град, продължава и се установява в Никопол³⁶. Макар този „приток“ да не е пряко засвидетелстван в съставения 5 години след споменатите събития подробен джизие регистър (*нюфус дефтер*), пояснителните бележки към всеки един от вписаните данъкоплатци дават основания за разсъждения в тази посока. Твърде насочваща е информацията, че от регистрираните 41 пълнолетни мъже данъкоплатци към еврейската общност в Никопол през 1693 г., 19 не принадлежат към коренното население. За всички тях е отбелязано откъде са пристигнали, като за част от тях е добавено, че „са гости“³⁷. Съставът им е твърде разнороден – търговци на сол, търговци „на дребно“, амбулантни търговци на кинкалерия, назовани най-общо „туджар“ или „базаргян“ и пр. – съответно от София (5), Пловдив (2), Плевен (5) и Видин (5). Освен тях са записани още двама гостуващи или временно пребиваващи в града. Показателен с оглед на целите на настоящото изследване е съставът на евреите от Плевен – трима амбулантни търговци, един отбелязан с общия термин „туджар“ и един без конкретна професия, като за четирима е добавено, че „са гости“. Коментираниите описни данни са и категорично потвърждение на постоянните миграции на евреи от Плевен към Никопол и обратно. Останалите 22 евреи, регистрирани към общността най-вероятно са от постоянните жители на града, като професията на 12 от тях е търговия („на сол“, амбулантна, „на цървули“ и пр.).

Чувствителни щети на еврейската общност са нанесени по време на Руско-турската война от 1809 г. Около 1859 г. част от никополските състоятелни евреи – Исак Моше Даниел, Аврам Хазан и др. – решават да възобновят старата синагога. През 1858 г. за Италия заминава равинът Гавриел Алмузино, но за съжаление мисията за събиране на пари приключва без особен успех. Все пак, след около 10 години в Никопол отново има действаща синагога.

По време на Руско-турската война от 1877–1878 г. голяма част от еврейското население в града бяга към Плевен, София, Одрин и Цариград. След войната част от избягалите еврейски семейства се завръщат, възстановяват синагогата и откриват еврейско училище. В началото на ХХ век еврейската общност намалява до 189 души, но синагогата е в добро състояние. Тя запада през 40-те години, когато в града остават само 12 семейства. Според проучването на Анри Маиров последният еврейин в Никопол е Ашер Самуил Ашеров. В края на месец април 1949 г. напуска завинаги родния си град и с това слага край на една от най-старите еврейски общини на територията на България. Никополската синагога, основана като *йешива* от Йосеф Каро през XVI век, е разрушена в края на 50-те години на ХХ в., а еврейското гробище е засипано с пръст при строежа на пътя Никопол – Свищов през 1980 г., с което се заличават и последните следи от еврейска „намеса” в сградоустройствения облик на Никопол.

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В ГРАД ПЛЕВЕН

Признаци за човешка дейност в град Плевен има още от древността. По времето на Второто българско царство, град Плевен е част от отбранителната система на Северна България. След падането му под османска власт той видимо запада. Основен принос за неговото възстановяване имат представителите на рода Михалоглу в края на 15-ти и началото на 16-ти век.

Данни за еврейска общност в град Плевен съществуват още от времето на цар Иван Асен II. По-късно, през 1376 г. маджарският крал Людовик I, който воюва срещу Иван Срацимир, изгонва евреите от Будим и те намират убежище в независимата още България – отначало във Видин и Никопол, а по-късно се разселват в Плевен и София. Вероятната причина да се установят в гр. Плевен е вече съществуващата от по-рано еврейска професионална общност. Според Ю. Трифонов това са били т. нар. „сефаради”. Според Св. Иванова, става въпрос за т.нар. „романьоти”³⁸. Въпросът е дискуссионен, тъй като романьотите принципно говорели на гръцки, а в гр. Плевен няма открити до момента следи от гръцко влияние в еврейската общност. Новодошлите образуват община, която наричат „Будун”, тъй като се различават по някои свои обичаи от „старото” еврейско население. Като пример се сочи, че те заравят мъртвците си под каменен саркофаг, който играе ролята на надгробен камък.

Около 1470 г. в Плевен пристига нова група евреи, но този път от Бавария, т.нар. „ешкенази” или „ашкеназим” (немски еврей), които образуват нова общност под същото название. В софийския шериатски съд те фигурират като „алеман тайфеси” (немска общност). Причина за тяхното преселение е силната агитация на католишкия проповедник и фанатик Йохан Капистрано, който упорито, но безуспешно се опитва да ги приобщи към християнството. Част от евреите ашкеназим се заселват в Никопол и Плевен, а други от тях стигат чак до Солун и Цариград. Духовният водач, главният равин на плевенските евреи –

Метбал Франк Ешкинази, прави така, че двете общности будинска и ешкеназка да се слоят, тъй като традициите и обичаите им са близки. Това сливане е скрепено с клетва, която ги задържа и в бъдеще заедно, въпреки появилите се по-късно търкания между тях³⁹.

След откриването на Америка от Испания през 1492 г., по политически, религиозни и други причини, както бе споменато, са изгонени по-голямата част от живеещите там евреи. Първоначално се заселват в Солун и в други беломорски градове, но след това се разселват и на други места, едно от които е град Плевен.

След превземането на Унгария от османците през 1526 г. оттам пристига нова изселническа вълна, която се влива в ешкеназко-будимската общност на гр. Плевен и гр. Никопол. Възниква конфликт между тях и сефарадите от Испания. Решаваща роля за тяхното помирение и обединение, изиграва изселилият се от Плевен в Никопол равин Йозеф (Йосеф) бен Ефраим Каро, който ги убеждава, че е по-разумно да приемат обичаите на мнозинството, т. е. на сефарадите.

През 1579 г., еврейската общност от трета по демографски потенциал вече е изместила от второто място българския елемент. Този интересен феномен намира своето логично обяснение във фаворизацията и статута на евреите в Османската империя. Нагледен пример за това ни дават обобщените данни в изследването на М. Кийл⁴⁰ (Таблица №1).

Таблица № 1

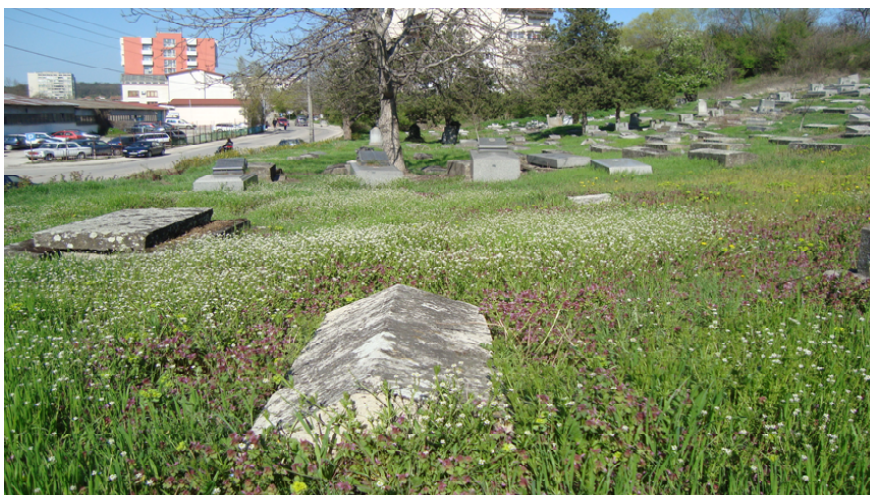
Година на регистрацията	Мюсюлмански домакинства	Християнски домакинства	Еврейски домакинства	Цигански домакинства	Общ брой домакинства	Процент на мюсюлманите
1480	9	10	----- --	----- -----	19	47%
1516	200	99	69	11	370	54%
1550	472	185	104	36	797	59%
1579	558	180	209	44	991	56%
1751	441	125	Няма данни	Няма данни		
1873	1241	1477	75	65	2858	43%

През 1580 г. плевенските евреи се сливат окончателно и общината им нараства, а заедно с това и нейните капитали. Две години по-късно, през 1582 г., в еврейската махала избухва пожар, който се прехвърля и към дюкяните им в чаршията. Подпалването на еврейската чаршия много напомня по своя сценарий на станалия през 1569 г. в Цариград палеж на еврейската махала, при който еничарите вместо да гасят пожара колят обитателите, обвинявайки ги за него⁴¹.

Ако може да се намери в нещастieto нещо положително, то е, че в случая пожарът изиграва ролята на окончателен обединител и вместо три отделни синагоги (на трите общности), се съгражда само една обща.

Пожарът не прекъсва стопанската активност на еврейската общност в Плевен. Ценни сведения за стопанската дейност, развивана от евреите по онова време ни дава документ от 1593 г., издаден по повод възникнал спор между плевенските евреи за нарушена забрана за продажба на платове. Неговото съдържание показва, че още през XVI век в Плевен се произвеждат платове. За да се предпазят от конкуренция, членовете на еврейската община „от старо време” вземат решение, според което се забранява продажбата на платове, внасяни от Солун, тъй като по вид те са близки до плевенските. Нелоялните конкуренти – също евреи, докарват от Солун в Плевен широк и дебел вълнен солунски плат – „паньо де кунта”, мъхести платове – „собраман” и дебели вълнени платове – „карезиас”. Солунски платове докарват еврейските търговци и в Никопол⁴².

Еврейската общност безспорно влияе върху градоустройствения облик на Плевен. Отправен момент в опитите ни да ситуираме общността на територията на града са достъпните ни данни за еврейски некрополи. Некрополи на тази общност са установени на две отделни места. Единият е на мястото, където сега се намира Университетската болница и е заличен при нейното строителство (вероятно принадлежал на сефарадските евреи). Другият некропол, макар и в окаяно състояние, съществува и в момента – разположен е на около 500 м. северно от Горноплевенските гробища. Доколкото все още има неосквернени гробове може да се види, че повечето съответстват на погребалните обичаи на описаната „будунска” („будимска”) общност. Този факт съответства на описаните вече процеси на разграничение между „сефаради”, от една страна, и „будуни” и „ешкенази” – от друга. Гробището вероятно се е простирало на много по-голяма площ, предвид поне 600-годишното „будинско” и „ешкеназко” присъствие в града. Най-новите гробове са от съвременността и се намират в западния край на парка. На изток обаче се виждат стари надгробни плочи, „потъващи” в насипа при строежа на околоръстния път на ж.к. „Дружба”.

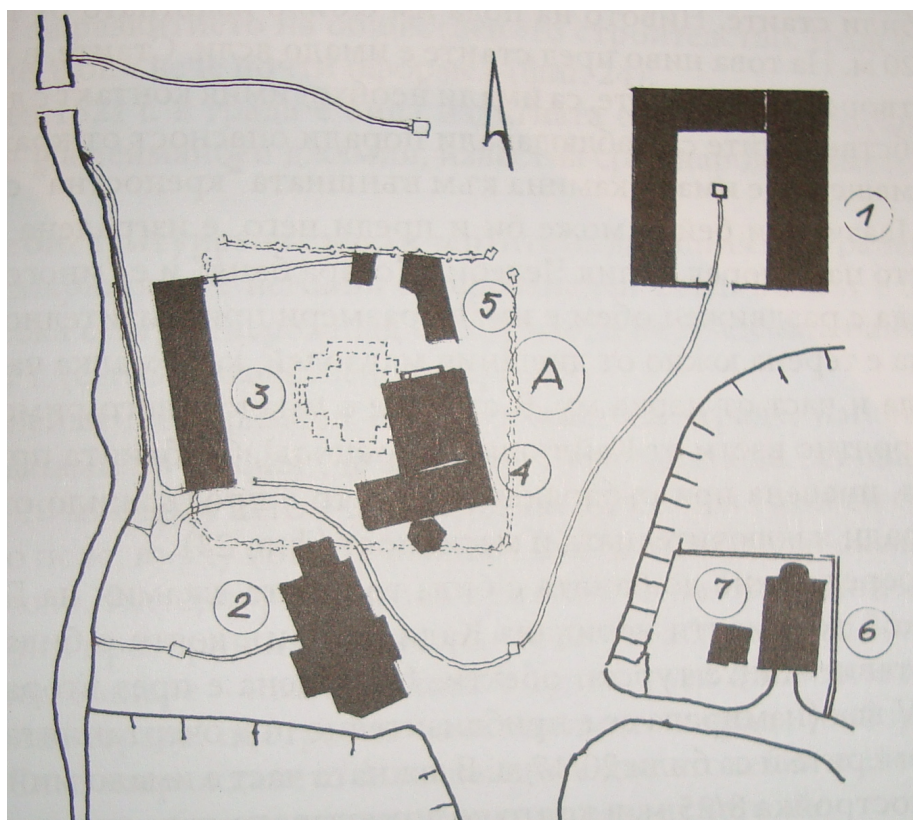

Фиг. 4. Снимка на еврейските гробища в гр. Плевен. На преден план се вижда стар гроб, с надгробна плоча наподобяваща саркофаг.
Снимка – Мл. Василев, април, 2011 г.

Фиг. 5. Двете страни на една надгробна еврейска плоча. Надписът от едната страна е на български език, от другата на немски, а този върху мраморната отворена книга е на иврит. Снимка – Мл. Василев, април, 2011 г.

Както се спомена, през XVI век трите еврейски общности се обединяват и вместо три отделни, съграждат един общ храм. Синагогата била с приблизителни размери 12/20 м., ориентирана с дългата си ос в посока север – юг⁴³. До нея било разположено еврейското училище. Между синагогата и кервансарая, както и западно от нея, били наредени еврейските дюкяни.

Фиг. 11. Примерна схема на османския градски площад XV–XVIII в. – изработена от арх. Бракалова на базата на сведения от пътешественици, документи и кадастър от 1885 г.⁴⁴

A – оградата на Мавзолея за ориентир

1. Кервансараят	2. турската баня
3. старопиталище	4. джамията на Гази Али бей
5. турското духовно училище	6. Синагогата
7. еврейско училище	

Не може да не направи впечатление близостта на турските и еврейските обредни домове, училища и магазини. Това говори не само за етническа и верска търпимост, но и за една относителна равнопоставеност между тях за сметка на българското население.

Еврейска общност все още съществува в гр. Плевен, но нейната роля в развитието на съвременния град е силно ограничена. При последното преброяване в града, като евреи са се самоопределили само 40 души.

В заключение бихме могли да направим няколко основни извода за паралелно протичащите процеси в развитието на еврейските общности, населявали гр. Никопол и гр. Плевен през разглеждания период и особено през XV–XVII в.

На първо място, съпоставителният анализ откроява сходната крива на демографските параметри, произтичаща от периодичните изселнически вълни от Централна и Западна Европа през XV и XVI и, макар и по-малобройни, през XVII век. Благодарение на фаворизирания си статут евреите стават единствените чужденци, които са доброволни поданици на империята.

На второ място се откроява еднотипният народностен състав и идентични процеси на обединение между отделните изселнически групи (сеферадим, ашкеназим и будим).

Наличният документален материал разкрива активна намеса на евреите не само в стопанския живот на двата града, но и в икономиката на Османската империя, особено в периода XV–XVII в.

Прояви на висок интелектуален живот са „регистрирани” и в двете коментирани еврейски общности, за което безспорно допринасят връзката между синагогите в гр. Плевен и гр. Никопол и авторитетната личност на Йосеф Ефраим бен Каро, както и миграциите на евреи от Плевен към Никопол и обратно.

БЕЛЕЖКИ

¹ The Jews of the Ottoman Empire. Ed. Levy, A. Darwin Press, Princeton, 1994, p. 3.

² **Кацаров, Г.** Единъ монументъ отъ древната история на евреите в България. – Pro causa Judaica, №18, 1919, 3-4. Друга датировка на надписа предлага Швабе, М. – IV в. (Цит. по: **Керен, Цв.** Еврейската общност в Русчук. От периферията на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878. София, 2009, с. 30.)

³ Този факт и най-вече званието “архисинагогус”, което индикира „ранга” на еврейската общност, под чиято юрисдикция се намират и други синагоги (респ. еврейски общности) в района е коментиран в повечето изследвания върху евреите в България и ранното им заселване по река Дунав още през римската епоха. Вж. напр. **Райчевски, Ст.** Българи и евреи през вековете. София, 2008, с. 8–10; **Маринов, Е.** Миналото на видинските евреи. 2002, с. 8. Противоположно е мнението на Н. Кочев. – **Кочев, Н.** Към въпроса за надписа от Ескуз за т.нар. Архисинагогус. – Векове, 1978, № 2, с. 71–74.

⁴ **Тодоров, Н.** Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV–XIX в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи през XV–XIX в. София, 1980, с. 8–11.

⁵ Пак там. Вж. и: The Jews of the Ottoman... pp. 4–6.

⁶ **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 9. Вж. и: **Benbassa, E., A. Rodrigue.** The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries. Blackwell Pub., Oxford, 1995, pp. 8–9.

⁷ The Jews of the Ottoman...p. 22. През XV и XVI в. относно християнските храмове се следва единствено класическата ислямска правна трактовка – позволено е само възстановяването на тези, съществували преди завоеванието. В този дух е поредицата фетви, издадени от шейхюлислама Ебуссууд Ефенди⁸, и султански заповеди за разрушаване на новоизградените християнски храмове. **Düzdag, M. E.** Seyhülislâm E'busuud Efendi Fetavaları ışığında 16 asır türk Rayatı. Enderun Kitabevi, 1972, № 459, № 460, № 461

⁹ **Berlin, Ch.** A sixteenth Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: The Seder Eliyahu Zuta of Elijah Capsali and its Message. – In: *Studia in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*. Ed. Ch. Berlin., New York, 1971, pp. 21–44. Вж. и **Braude, B.** Foundation Myths of Millet System. – In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Ed. by B. Braude and B. Lewis. V. 1. The Central Lands. New York – London, 1980, pp. 79–80. Според Б. Брод хрониката на Elijah Capsali (1450–1453) *Seder Eliyahu Zuta* е съставена през 1523 г. при обстоятелства, които правят съмнителна нейната достоверност. Вж. и **Babinger, Fr.** Mehmed the Conqueror and his time. Princeton University Press. Princeton-New Jersey, 1978, p. 106.

¹⁰ **Babinger, Fr.** Op. cit., pp. 106–107.

¹¹ *Ibidem*, p. 107.

¹² **Райчевски, Ст.** Цит. съч., с. 22–23; С. Райчевски посочва, че значителна група се установява в Никопол още през 967 г., а през 12 в. тук се заселват евреи италиански търговци. – **Райчевски, Ст.** Синагоги и културно наследство на евреите в България. София, 2009, 18–19. **Маиров, Анри.** Последните евреи на Никопол. http://nickydavidov.net/ndvd/attachments/article/63/Nikopol_Jwes.pdf; **Keren, Zvi.** The Jewish community of Nikopol – from heyday to decline, *Shvut* № 10 [26] (2001) pp. 1–37.

¹³ **Маиров, А.** Цит. съч.

¹⁴ *BOA – Istanbul, Maliyeden Müdevver* № 11, л. 50^б–69^б.

¹⁵ Адм.-терит. ед. (каза) с център с. Долни Цибър.

¹⁶ *BOA – Istanbul, TD* 416, с. 41–71.

¹⁷ *BOA – Istanbul, TD* 718, с. 22–49. Според М. Кийл той е препис (сурет дефтер), направен в 1022 г. от хиджра (21. 02. 1613 – 10. 02. 1614 г.) и отговаря на регистрацията на хасовете и тимарите, направена през 1579 г. – **Kiel, M.** Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480–1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век.* София, 1989, с. 70–71, бел. 13. Този негов извод се приема и от други изследователи, но противоречи на факта, че в регистъра са включени хасове на султан Ахмед I (1603–1617).

¹⁸ **Epstein, M.** The Ottoman Jewish communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries. Freiburg, 1980, p. 178; **Иванова, Св.** Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: *Българският шестнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в.* София, 1996, с. 51–52.

¹⁹ The Jews of the Ottoman...p. 6. Този процес е индикиран и в имената на сингогите и общностите, които тези мигранти основават в бившата византийска столица. **Benbassa, E., A. Rodrigue.** The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries. Blackwell Pub., Oxford, 1995, p. 5.

²⁰ BOA – Istanbul, Maliyeden Мъdevver № 11, л. 66^a–66^b; BOA – Istanbul, TD 416, с. 63-65; BOA – Istanbul, TD 718, 43-45.

²¹ Османският писар е допуснал грешка в обобщаващата рекапитулация, вписвайки 177 домакинства, но регистрираните представители на пълночленни домакинства са 186.

²² **Epstein, M.** Op. cit., p. 178; **Иванова, Св.** Цит. съч., с. 51.

²³ BOA – Istanbul, TD 240, с. 29.

²⁴ Пак там, с. 29–31, 28.

²⁵ **Epstein, M.** Op. cit., pp. 109–113, p.125, 132.

²⁶ **Epstein, M.** Op. cit., pp. 110–111.

²⁷ Пак там, 112–113. Показателен е фактът, че от деветимата сарафи в Истанбул през 1476/77 г. седем са евреи.

²⁸ **Epstein, M.** Op. cit., p. 187.

²⁹ **Benbassa, E., A. Rodrigue.** Op. cit., p. 52.

³⁰ Пак там. Вж. и пос. лит.

³¹ Много от тези учени успяват да пренесат в империята голяма част от собствените си библиотеки, сред които са редица ценни ръкописи и книги. Вж. по-подр. **Benbassa, E., A. Rodrigue.** Op. cit., pp. 49–55. Като значим фактор авторите посочват и конфронтацията с местната романоюлска култура, която според тях е допълнителен стимул за разцвета на този интелектуален и културен живот, чийто пик е XVI в.

³² http://isaksamuilov.log.bg/article.php?article_id=330

³³ **Keren, Zvi.** Op.cit.

³⁴ **Райчевски, Ст.** Българи и евреи...с. 26.

³⁵ **Дуйчев, Ив.** Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания. София, 1939/1940, кн. 2, с. 189–201.

³⁶ **Грозданова, Е.** Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989, с. 655.

³⁷ **Първева, Ст.** Към демографския облик на град Никопол през 1693 г. – В: 300 години Чипровско въстание (Принос към историята на българите през XVII в.). София, 1988, с. 29.

³⁸ Ор. отд. на НБКМ, ф. 114, а.е. 410, л. 18б. Данните от този непубликуван дефтер са преведени от Ст. Първева. – **Първева, Ст.** Към демографския...с. 29.

³⁹ **Иванова, Св.** Цит. съч., с. 51. Вж. и **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 8.

⁴⁰ **Трифонов, Ю.** История на града Плевен до Освободителната война. София, 1933, с. 47.

⁴¹ **Кийл, М.** Плевен. Статии от енциклопедии за някои градове и райони в България с особено значение за турско-ислямското минало. – В: **Кийл, М.** Хора и селища в България през османския период. София, 2005, с. 471.

⁴² **Трифонов, Ю.** Цит. съч., с. 49.

⁴³ **Грънчаров, М.** Плевен и плевенският край през Възраждането. София, 1989, с. 49–50

⁴⁴ **Бракалова, С. Д.** Плевен. Историческо и съвременно развитие. В. Търново, Фабер, 2009, с. 41.

⁴⁵ **Бракалова, С. Д.** Цит. съч., с. 39, фиг. 24.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

ВОА – Istanbul, Maliyeden Müdevver № 11. – подробен регистър на санджак Нийболу от 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г.

ВОА – Istanbul, TD 416. – подробен регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи в казите и нахиите Нийболу, Зищови, Рахова, Чибре, Лофча, Излади и Търнови от 947–951 (1541–1545) г.

ВОА – Istanbul, TD 718 – подробен регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Нийболу от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г.

ЛИТЕРАТУРА

Бракалова, С. Д. Плевен. Историческо и съвременно развитие. В. Търново, Фабер, 2009.

Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989.

Грънчаров, М. Плевен и плевенският край през Възраждането. София, 1989.

Дуйчев, Ив. Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания. София, 1939/1940, № 2, с. 189–201.

Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: Българският шестнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в. София, 1996, с. 49–83.

Кацаров, Г. Единъ монументъ отъ древната история на евреите в България. – Pro causa Judaica, №18, 1919, 3–4.

Керен, Цв. Еврейската общност в Русчук. От периферията на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878. София, 2009.

Кийл, М. Плевен. Статии от енциклопедии за някои градове и райони в България с особено значение за турско-ислямското минало. – В: **Кийл, М.** Хора и селища в България през османския период. София, 2005, с. 468–474.

Кочев, Н. Към въпроса за надписа от Ескус за т.нар. Архисинагогус. – Векове, 1978, № 2.

Маринов, Е. Миналото на видинските евреи. София, 2002.

Първева, Ст. Към демографския облик на град Никопол през 1693 г. – В: 300 години Чипровско въстание (Принос към историята на българите през XVII в.). София, 1988, с. 25–40.

Райчевски, Ст. Българи и евреи през вековете. София, 2008.

Райчевски, Ст. Синагоги и културно наследство на евреите в България. София, 2009.

Тодоров, Н. Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV–XIX в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи през XV–XIX в. София, 1980.

Трифонов, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. София, 1933.

Babinger, Fr. Mehmed the Conqueror and his time. Princeton University Press. Princeton-New Jersey, 1978.

Benbassa, E., A. Rodrigue. The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries. Blackwell Pub., Oxford, 1995.

Berlin, Ch. A sixteenth Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: The Seder Eliyahu Zuta of Elijah Capsali and its Message. – In: *Studia in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*. Ed. Ch. Berlin., New York, 1971, pp. 21–44.

Braude, B. Foundation Myths of Millet System. – In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Ed. by B. Braude and B. Lewis. V. 1. The Central Lands. New York-London, 1980, pp. 79–80.

Düzdağ, M. E. Seyhülislâm E'bussuud Efendi Fetavaları ışığında 16 asır türk Rayatı. Enderun Kitabevi, 1972.

Epstein, M. The Ottoman Jewish communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries. Freiburg, 1980, p. 178.

Keren, Zvi. The Jewish community of Nikopol – from heyday to decline, *Shvut* № 10 [26] (2001), pp. 1–37.

Kiel, M. Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480– 1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век. София, 1989.*

The Jews of the Ottoman Empire. Ed. **Levy, A.** Darwin Press, Princeton, 1994.